

DESPRE ENTIMEME

Termenii care populează un sistem lingvistic sunt fie *singulari* (dacă denotă câte un individ), fie *generali* (în cazul în care denotă câte o clasă de indivizi). Vom nota cu litere minuscule de la începutul alfabetului latin însoțite de indici numerici ($a_1, a_2, \dots, b_1, b_2, \dots$) extensiunile termenilor singulari și cu litere majuscule de la mijlocul alfabetului latin, de asemenea indicate ($M_1, M_2, \dots, N_1, N_2, \dots$), extensiunile termenilor generali. Reflectarea acestor constituenți în plan formal se va face prin mijlocirea unor „semne constante determinate numai prin funcția lor sintactică (formală)”¹. Astfel, „a”, „b”, ... vor reprezenta *formal* denotațiile termenilor singulari, iar „M”, „N”, ... , denotațiile termenilor generali.

Pentru a ne asigura ingredientele suficiente unei exprimări clasiale (extensionale) a propozițiilor de predicăție, invocăm operatorii booleeni negație (—), intersecție (\cap) și reuniune (\cup), relația de apartenență, respectiv de non-apartenență (\in v. \notin), cuantorul existențial (\exists) și conectorul negație (\sim). Cu ajutorul operatorilor booleeni se vor exprima denotațiile termenilor generali complecși, prin relația de apartenență se va lega rețeaua unui termen singular de referința unui termen general, cuantorul existențial va sluji la redarea caracterului nevid (referențial) al unei clase, iar conectorul negație ne va îngădui să construim contradictoria unei propoziții.

Odată schițat instrumentarul simbolic cu care vom opera, supunem atenției câteva aspecte privind decizia (verificarea) unor raționamente de un tip aparte - *entimemele*.

Pentru Aristotel, entimema este un „silogism care pleacă de la probabilități ori semne”². Caracterul nesigur al cunoașterii prilejite de entime-

me¹ ar fi dat de neexplicitarea unei premise. Prin generalizare, s-a statornicit în logică punctul de vedere conform căruia entimema este un silogism „concentrat”²/ „prescurtat”/ „eliptic” [1:103], altfel spus, un silogism cărui îi lipsește fie o premisă, fie concluzia.

Observăm, mai întâi, că această definiție este, totuși, „prea strâmtă”, intrucât forma silogistică nu este o caracteristică esențială a entimemelor. Se cuvin precizate, apoi, mărcile prin care entimemele pot fi recunoscute. Înt-o primă instanță, se poate spune că entimemele sunt raționamente *nevalide*, dacă sunt evaluate ca atare („în sine”). Premisele unei entimeme nu constituie o condiție suficientă pentru derivarea concluziei. Evident, numai unele raționamente nevalide sunt entimeme, mai precis, numai acelea care își pot câștiga validitatea prin suplimentarea premiselor.³ Ținând seama de această împrejurare, entimemele pot fi privite ca variante prescurtate ale unor raționamente *valide*.

O procedură de decizie completă și de o mare simplitate operatorie în calculul clasial este metoda diagramelor Venn⁴. Ea se bizuie pe patru reprezentări „fundamentale” și pe o regulă primitivă de derivare prezentată pe pagina următoare. Cu ajutorul acestui algoritim ne propunem să evaluăm câteva raționamente, ce vor fi aduse în atenție pentru a ilustra particularitățile entimemelor.

¹ Dan Bădărău, Mircea Florian, nota 493 la [2].

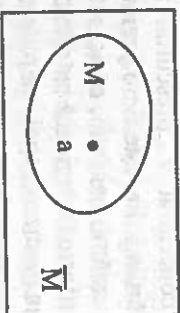
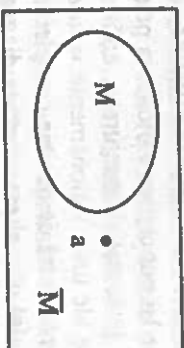
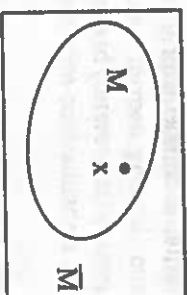
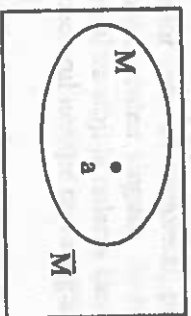
² Petru Ioan, *Logică și metalogică. Incursiuni și noi contururi*, Editura Junimea, Iași, 1983, p. 111.

³ În explicarea premisei suplimentare trebuie evitată eroarea *petitio principii*.

⁴ Această metodă este invocată mai cu seamă în verificarea raționamentelor din logica atomară, în care apar doar termeni generali. Ea a fost, însă, adaptată și pentru decizia raționamentelor ce conțin propoziții singulare: Cf. Ion Didilescu, Petre Botezatu, *Silogistica. Teoria clasică și interpretările moderne*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1976, p. 354-355; Cornel Popa, *Logica predicatelor*, Editura Hyperion XXI, București, 1992, p. 325.

¹ Gheorghe Enescu, *Dicționar de logică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 53.

² Aristotel, *Organon*, II, *Analitica primă*, tr. rom., Editura Științifică, București, 1958, p. 269.

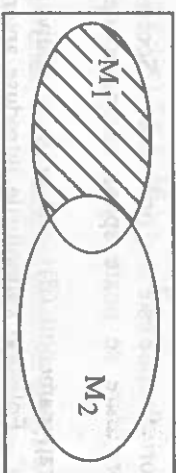
(1) $(\exists x)(x \in M)$ (2) $a \in M / a \notin M$ (3) $\sim (\exists x)(x \in M)$ (4) $a \in M / a \notin M$ (RI) $a \in M \rightarrow (\exists x)(x \in M)$

Fie raționamentul (α) : „nu există oameni nemuritori; prin urmare, Socrate este muritor”. În expresie simbolică, el revine la:

$$\sim (\exists x)(x \in M_1 \cap \overline{M}_2) \vdash a_1 \in M_2,$$

unde „ a_1 ”, „ M_1 ”, „ \overline{M}_2 ” și „ M_2 ” invocă extensiunile termenilor „Socrate”, „om”, „muritor” și „nemuritor”.

Raționamentul (α) nu este valid, întrucât din premisa „nu există oameni nemuritori” nu urmează cu necesitate (formal) concluzia „Socrate este muritor”. Diagrama Venn în care s-a înscris informația conținută de premisă nu permite citirea concluziei.

Există, însă o premisă suplimentară „ Γ ”, în măsură să valideze derivarea concluziei? Răspunsul la această întrebare poate fi găsit utilizând mecanismul reducerii la absurd¹:

1. $\Gamma ; \sim (\exists x)(x \in M_1 \cap \overline{M}_2) \vdash a_1 \in M_2,$
2. $a_1 \in \overline{M}_2 ; \sim (\exists x)(x \in M_1 \cap M_2) \vdash \sim \Gamma$
3. $a_1 \in \overline{M}_2 ; \sim (\exists x)(x \in M_1 \cap M_2) \vdash a_1 \in M_1?$
4. $\sim \Gamma \equiv a_1 \notin M_1$
5. $\Gamma \equiv a_1 \in M_1$

Așadar, premisa „necunoscută” este „ $a_1 \in M_1$ ” („Socrate este om”), iar raționamentul valid pe care îl prescurtează (α) este (α') „nu există

¹ Într-un raționament valid, dacă se adaugă unei premise contradictoria concluziei, se poate deriva negația premisei înlocuite.

² În acest pas premisele autorizează derivarea propoziției „ $a_1 \notin M_1$ ”, fapt dovedit și de următoarea diagramă:

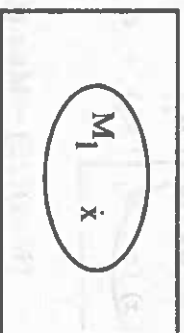

oamenii nemuritori; Socrate este om; prin urmare, Socrate este muritor”¹. În această împrejurare se poate spune că raționamentul (α) este o entimemă.

Fie, acum, raționamentul (β): „cel puțin un individ este om; deci, Socrate este om”. Folosind simbolurile introduse anterior, (β) poate fi transcris abreviat sub forma:

$$(\exists x) (x \in M_1) \vdash a_1 \in M_1$$

Acest raționament este nevalid, deoarece diagrama Venn prin care s-a reprezentat premisa nu evidențiază și informația din concluzie.

Aven, oare, de-a face cu o entimemă? La această întrebare putem răspunde, dacă și numai dacă prin *reductio ad impossibile* se deduce o premisă suplimentară, care să îndreptățască extragera concluziei „ $a_1 \in M_1$ ”.

$$1. \Gamma; (\exists x) (x \in M_1) \vdash a_1 \in M_1$$

¹ Validitatea raționamentului (α) reiese și din diagrama de mai jos.

2. $a_1 \in \overline{M_1}; (\exists x) (x \in M_1) \vdash \neg \Gamma$
3. $a_1 \in \overline{M_1}; (\exists x) (x \in M_1) \vdash ?$

Așa cum se constată, însă, adăugând premisei contradictoria concluziei, nu se poate deriva o atare ipoteză auxiliară¹. Așadar raționamentul nevalid (β) nu este o entimemă, *i.e.* nu concentrează un raționament valid.

Exemplele „didactice” pe care le-am supus analizei ar putea sugera o anume artificialitate a structurilor entimematice de raționare. În fapt, departe de a ocupa un loc marginal în practica discursivă, entimemele intervin frecvent în argumentare, ilustrând în acest fel principiul parci-moniei gândirii.

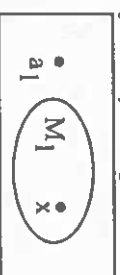
În ideea depășirii exemplelor „de manual”, ne vom opri în finalul acestei încercări la un fragment din discursul rostit de personajul principal al unei celebre lucrări erasmiene:² „Cuvântul ce vi-l voi jine nu-i învățat pe dinafară, și nici măcar dinainte plănuit. Prin urmare nici nu va fi așa de prefăcut”.

Notând cu „ a_2 ”, „ N_1 ”, „ N_2 ” și „ P_1 ”, constituenții ultimi ai acestui raționament (adică extensiunile termenilor „cuvântul ce vi-l voi jine”, „cuvânt învățat pe dinafară”, „cuvânt dinainte plănuit”, respectiv „cuvânt prefăcut”), fragmentul avut în atenție revine, în cele din urmă, la expresia simbolică:

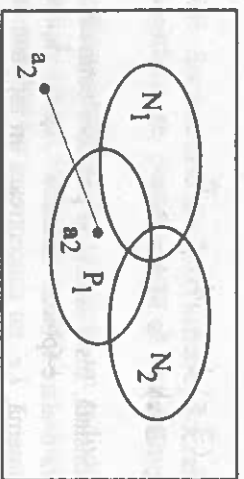
$$a_2 \in \overline{N_1} \cap \overline{N_2} \vdash a_2 \notin P_1$$

Diagrama Venn corespunzătoare raționamentului arată că premisa dată nu constituie o condiție suficientă pentru derivarea concluziei.

¹ Această concluzie se justifică prin diagrama Venn corespunzătoare.

² *Elogiul nebuniei - sau discurs spre lauda prostiei*. Editura Anet. 1995, p. 9.

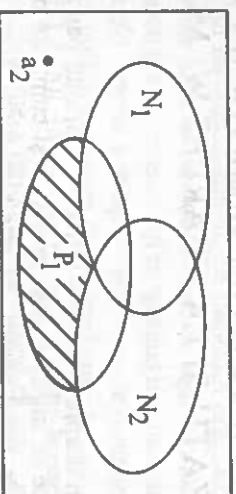
Prin urmare, raționamentul nu este valid. Aplicând mecanismul reducerii la absurd, se constată că există o ipoteză suplimentară - $(\exists x) (x \in P_1 \cap \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2) /$ „nu există nici un individ care să fie cuvânt prefăcut și să nu fie nici învățat pe dinafară și nici dinainte plănuit” - care adăugată premisei deja enunțate permite extragerea validă a concluziei:

1. $\Gamma : a_2 \in \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2 \vdash a_2 \in P_1$
2. $a_2 \in P_1 ; a_2 \in \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2 \vdash \neg \Gamma$
3. $a_2 \in P_1 ; a_2 \in \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2 \vdash a_2 \in P_1 \cap \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2$
4. $a_2 \in P_1 ; a_2 \in \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2 \vdash (\exists x) (x \in P_1 \cap \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2)$
5. $\neg \Gamma \equiv (\exists x) (x \in P_1 \cap \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2)$
6. $\Gamma \equiv \neg (\exists x) (x \in P_1 \cap \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2)$

Validitatea raționamentului nou obținut:

$$\neg (\exists x) (x \in P_1 \cap \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2) ; a_2 \in \bar{N}_1 \cap \bar{N}_2 \vdash a_2 \in P_1$$

poate fi dovedită, la rândul ei, cu ajutorul diagramelor circulare Venn:

Exprimând propensiunea locutorilor spre o maximă economie a mijloacelor discursive, entimemele sunt prezente în mod constant în situațiile de comunicare. Prin locul privilegiat pe care îl ocupă în exprimarea și înțelegerea ideilor, entimemele reclamă o nuanțare a analizei logice. Tocmai de aceea, încercarea noastră se dorește a fi o pledoarie în favoarea unei abordări sistematice a acestor importante structuri de raționare.

FĂRTE

Universitatea „Al.I.Cuza” Fundația Academică Academia Română
Facultatea de Filosofie „Petre Andrei” Filiala Iași
- Universitatea -

PETRE BOTEZATU

ITINERARIU LOGICO-FILOSOFICE

*Lucrările Simpozionului Național dedicat gânditorului,
la 85 de ani de la naștere*

Coordonator ȘTEFAN AFLOROAEI

Editura ANKAROM
Iași • 1996

CERCETĂRI LOGICO-SEMIOTICE

Teodor DIMA: Sensuri intra- și extra-propoziționale ale noțiunilor	66
Maria CARPOV: Semiotica pasiunilor	75
Traian ȘTIRBĂȚ: Logosul, <i>Topos Eidōn</i> : Un teritoriu cu marginile glisante	80
Ștefan CELMARE: Despre dimensiunile cunoașterii empirice	90
Constantin SĂLĂVĂȘTRU: Integralitatea logicii în concepția lui Petre Botezatu	96
Tănase SĂRBU: Presupoziții în logica operatorie	108
Ștefan MUNTEANU: Contribuția lui Petre Botezatu la redefinirea logicii	115
George CEAUȘU: Pentru o semiotică a negației. Aplicații la paradoxurile logico-matematice	120
Valică MIHULEAC: Condiția adevărului în epistemologia contemporană	127
Gheorghe-Ilie FĂRTE: Despre entimeme	136
Gheorghe VLASIE: Asupra tripartiției semioticii la Petre Botezatu și la Charles W. Morris	144
Bogdan OLARU: O încercare de logică a modalităților reale	154

DISCURS FILOSOFIC ȘI HERMENEUTICĂ

Ștefan AFLOROAEI: Întrebarea lui Iov și patru răspunsuri definitive. O situație hermeneutică	160
Constantin MARIN: Agiósophia lui Ioan Damascin	167
Mihai BACIU: Filosofia nu este dragoste de înțelepciune	174
Doru TOMPEA: Modernism, postmodernism, neomodernism	190
Nicolae RÂMBU: Judecățile de valoare ca enunțuri ideologice	202
Anton ADĂMUȚ: Bergson sau despre lucrurile la neîntâmplare	210
Petru BEJAN: Despre semn ca „marcă” a diferenței	215
Marius DUMITRESCU: Descartes între Baroc și Clasicismul modern	223
Teodora MANEA: Despre asemănare	228
Dan CHIȚOIU: Delimitarea filosofiei în gândirea răsăriteană. Maxim Mărturisitorul, <i>Ambigua</i> , 102	238
Nicu GAVRILUȚĂ: Două însemne utopice ale creștinismului ortodox	243
Marius CONSTANTIN: Pictura și grafica. Între limbaj și discurs	252
Mihai GHETU: O nouă cale a tragediei	254